

ՄԵԼԿ

ՀԻՄՆԱԿԻՐ ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

Գրական գինը 10 րուբլի, կէս տարւան 6 րուբ.
Առանձին համարները 5 կոպէկով.
Գրքի ծախքը գրքում են միմիայն խմբագրատան մէջ.
Սեր հասցէն. Тифлисть, Редакция „Мшакъ“.
Կամ Tiflis, Rédaction „Mschak“.
Տէլէֆոն № 253.

Խմբագրութիւնը բաց է առաւօտեան 10—2 ժամ
(բացի կիրակի և տօն օրերէն)
Յայտարարութիւն ընդունվում է ամէն լիզուով.
Յայտարարութիւնների համար վճարում են
խմբագրութիւնը բառին 2 կոպէկ.
Տէլէֆոն № 253.

ԲՈՎԱՆԻՍՏԻԿԱԿԱՆ

Պէտք է չտարաւորել. Ներքին ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.
Մամուլ. Գրիգոր արքեպիսկոպոս Ալեքանդրեան.
Նամակ Գորտ. զաւարտիչ. Ներքին լուրեր. — ԱՐ-
ՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. Հասարակական կարծիքը.
Արտաքին լուրեր. — ՀԱՌԱՅԻՐՆԵՐ. — ՅԱՅՏԱՐԱՆ.
ՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. — ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ. Գրական զէմ-
քեր:

ՊԵՏԻ ԵՆՏԱՊԵՆ

Ամսուր ընթացողում, երբ երաշտու-
թիւնը ընդհանուր աւերմունք էր պատճա-
ռում մեր երկրի տնտեսութեան, գաւառ-
ներից այնպիսի յուսահատական լուրեր
էին գալիս, որ կարելի էր նրանց հիման
վրա ենթադրել թէ կատարեալ սով է
սպառնում մեզ: Բնական էր, որ ամեն տեղ
չորացած արտերը այդպիսի գուշակութիւն
թելադրէին թղթակիցներին: Բայց այժմ,
երբ վերջացել են դաշտային աշխատանք-
ները և գիւղացիները հաւաքել են այն ամենը,
ինչ կարող էր հաւաքել, յայտնի է դառ-
նում շատ տեղերի վերաբերմամբ, որ հունձ,
չը նայած սոսկալի երաշտութեան, եղել
է—թէ և շատ սակաւ—այնպէս որ գիւղա-
կան ազգաբնակչութեան մեծ մասը ուտելու
հաց կունենայ և առաջիկայ ձմեռը մասն-
ված չի լինի կատարեալ յուսահատու-
թեան: Մենք ասում ենք շատ տեղերի
վերաբերմամբ, որովհետեւ այժմ էլ չը կան
մեր առաջ բաւականաչափ լիակատար
փաստեր և տեղեկութիւններ, որոնք Ան-
գլիոյ կաթի տնտեսական կենտրոն ամբողջ
պատկերը ներկայացնէին: Խօսել կարող ենք
մի քանի կողմերի մասին, բայց չենք կա-
րող երաշտաւորել թէ ամեն տեղ գիւղա-
ցին մի կերպ կառավարվելու հնարաւորու-
թիւն ունի:

Սակայն, նկատի առնելով և այն տեղե-
րը, որոնք փոքր ի շատէ ձիւղ տեղեկու-

թիւններ են առել իրանց մասին, մենք
չենք կարող ասել թէ գիւղացու տնտեսու-
թիւնը միանգամայն ապահովված է: Եթէ
շատ տեղերում գիւղացին տարվայ պաշար
ունի իր սնունդի համար, թէ և շատ ան-
նշան պաշար, բայց համարեա ամեն տեղ
բաղցած է մնացել գիւղացու անփոխարի-
նելի օգնականը և լծակիցը—նրա անասու-
նը: Անասունների ծարակի պակասութիւնը
ընդհանուր է. ամեն օր մեր ականջին լու-
րեր են հասնում թէ գիւղացիները շտա-
պում են չնչին գներով ծախել իրանց ա-
նասունները, գրկել իրանց տնտեսութեան
գլխաւոր նեցուկները, չունենալով որևէ
յոյս թէ կարող կը լինեն պահել նրանց
մինչև եկող գարունը: Սա մի այնպիսի
փաստ է, որ ցոյց է տալիս թէ մեր երկրի
գիւղական ազգաբնակչութեան եթէ սով չէ
սպառնում, բայց կատարեալ աղքատու-
թիւնը, տնտեսական կատարեալ բայցա-
յումը նրա համար համարեա թէ անխու-
սափելի է, եթէ նրան ոչինչ օգնութիւն
չը հասցնեն: Չնչին գներով վաճառելով
իրան կերակրող անասուններին, մեր գիւ-
ղացին, ձիւղ է, ապառքում է նրանց ծանր
հոգսից, բայց միևնոյն ժամանակ դառ-
նում է բոլորովին անօգնական, աղքատ
մարդ է պիտի այժմ, աւելի քան երբեք, և
մասնով վաշխառուների անգլիոյ թիւնե-
րին: Իւրաքանչիւր տնտեսական տագնապ
գիւղացու ծծող տղուկներին է աւելի
աներես, կեղծել է գարշաւում:

Եւ այսպէս, մեր երկրի համար կարելի
է ասել, որ մի մասը տառապում է կատա-
րեալ անբերելութեան, քանի որ այդ
մասի ցանքները, այգիները բոլորովին ո-
չնչացել են կարկուտից կամ երաշտութիւ-
նից, իսկ միւս մասը թէ և ունի ուտելու
հաց, բայց դրա փոխարէն ապուռ չունի
իր անասունների համար և պիտի մասնով
աղքատութեան: Իրութիւնը բոլորովին չէ

փոխվում այն հանգամանքից, որ մի քանի
տեղերում հունձը միջակ է. կարօտութիւ-
նը, այսուամենայնիւ, մեծ է, թէ և նրա
խակական չափերի մասին ձիւղ և մանրա-
մասն տեղեկութիւններ չունենք: Ցամենայն
դէպս պարզ է, որ Անգլիոյ կաթի ազգաբնա-
կութիւնը չէ կարող այս տարի մնալ ա-
ռանց պիտական, հասարակական օգնու-
թեան:

Մի այսպիսի ժամանակ մեր երկրի հա-
մար շատ մեծ գործ կարող է կատարել և
պիտի կատարէ կովկասեան Գիւղատնտե-
սական ընկերութիւնը, իբրեւ մի հիմնա-
կութիւն, որ նուիրված է գիւղացու շա-
հերին և միակն է մեր երկրում իբրեւ հա-
սարակական ինքնօգնութեան օրգան: Ըն-
կերութիւնը, հասկանալով իր դերն ու
պարտաւորութիւնները, արդէն ցոյց է
տալիս գործունէութեան նշաններ: Այս-
պէս, նա իր շաքարածրութիւն միջոցով դի-
մել է տեղեկան անձինքներին և, առաջար-
կելով մի շարք հարցեր, խնդրում է պա-
տասխաններ տալ, որպէս զի կարելի լինի
փոքր ի շատէ որոշ տեղեկութիւններ հա-
ւաքել մեր այս տարվայ տնտեսական կա-
րիքների մասին: Ամենից առաջ, ի հարկէ,
այդ տեղեկութիւններն են հարկաւոր.
պէտք է ամենից առաջ պարզել դրու-
թեան ձիւղ պատկերը, որ կարելի լինի
որոշել թէ ինչ պէտք է անել ազգաբնա-
կութեան օգնելու համար: Բայց մեզ
թուում է, որ թերթի միջոցով հարցեր տալը
գործելու միանգամայն բաւարար եղա-
նակ չէ: Հարցերին պիտի պատասխանեն
ոչ ամեն տեղից, պատասխանողները կը լի-
նեն պատահական մարդիկ և Անգլիոյ կա-
թի բոլոր կողմերում չէ կարելի գտնել
այդքան պատրաստված և հասկացող թղթ-
ակիցներ: Զր պէտք է ցնորքներով կե-
րակրվել. մենք ամենքս գիտենք թէ ինչ
տեսակ գաւառական ինտելիգենցիա ու-

նենք, գիտենք և այն, որ մեր բոլոր դա-
ւառական անկիւններում չեն ապրում պար-
տաճանաչ հասարակութեան շահերին նու-
իրված մարդիկ: Ամենից լաւն այն կը լի-
նէր, որ ընկերութիւնը չը բաւականանար
մի այդպիսի ձևական գործունէութեամբ.
ամենից լաւ կը լինէր ուղարկել ընկերու-
թեան կողմից հասկացող մարդիկ գաւառ-
ների դրութիւնը ուսումնասիրելու համար:
Այդպէս աւելի հեշտ կը լինէր մի կարծ
միջոցում, համեմատաբար լիակատար տե-
ղեկութիւններ հաւաքել և այդպիսով
պարզել դրութիւնը: Պէտք է չպապել: Զր
մոռանանք, որ ձմեռը հեռու չէ, և մի
երկու ամիսից յետոյ մեր երկրի լեռնային
մասերը արդէն ցրտերի և նրանց առա-
ջացած կարօտութեան շրջանը մտած կը
լինեն: Եւ սակայն հարկաւոր է դեռ տե-
ղեկութիւններ հաւաքել, որոշել օգնու-
թեան եղանակները, նիւթական միջոցնե-
րի մասին մտածել: Այսօր սեպտեմբերն է,
և մենք դեռ համարեա ոչինչ չենք արել:
Իժմախոսութիւնը չէ սպասում, շտապում
է արագ քայլերով: Մենք էլ պիտի շտա-
պենք, եթէ չենք ուղղու լրացրական յո-
գուածներով բաւականանալ, եթէ միտք
ունենք կենդանի գործով օգտակար լինել
տնտեսական ծանր տագնապի առաջ կանգ-
նած ազգաբնակչութեան:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՄԱՌԻ

Շատ տարօրինակ, շատ զարմանալի հակա-
դրութիւններ ունեն Անեռտիկի Միսիոնարեան-
ները մի այնպիսի հասարակ բանի մասին, որ-
պիսին է բարոյականութիւնը: Մի զգուշի խա-
զագող կարող է Պարիզում իրան անուանել
բարոն, «հայկական մեծ ողբերգութիւն», թիւրքաց
կոտորածների դոն, կարող է անաւոթ լքու-
թեամբ իր աֆիշներում յայտարարել թէ իր

թիւնը և 1861 թ.ին էլմիածնի սինոդը կայաց-
րեց մի միջնադարեան վճիռ այնպէս, ինչպէս
Չէրեքեզեանն էր ինդիք: Սինոդը հրամանագրեց
վիճակաւոր առաջնորդներին հաւաքել յիշած
գրքերը, իսկ ուսու կառավարութեան թուղթ
գրեց, խնդրելով դադարեցնել «Հիւսիսափայլ»
կարդը էր Նաղարեանցը երևակայել թէ այն
«մեծ բանաստեղծ», որի վրա ինքը այնքան մեծ
յոյսեր էր դրել, կը լիմէ այսպիսի միջոց, որի
նմանը գտնելու համար պէտք է ըզրբել Վատի-
կանի միջնադարեան արխիւները...

Պետերբուրգի հայերը մի խնդրագրով դիմե-
ցին Մատթէոսին և հասկացրին նրան թէ որ-
քան ամօթաբեր, խայտառակ վճիռ է արձակվել
էլմիածնից. բայց հայ կղերը իր բնականութիւ-
նը ամեն տեսակ դիմումներով և խորհուրդնե-
րից բարձր է համարում: Եւ եթէ «Հիւսիսափա-
փայլ» չը դադարեց, պատճառն այն էր որ
կաթողիկոսը զղջաց և յետ վերցրեց իր խնդրե-
րը, այլ այն, որ Նաղարեանցը Պետերբուրգի
գրաքննական ատենին միջոցով պաշտպանեց իր
իրաւունքները և «Հիւսիսափայլ» դադարեցման
մասին եղած խնդրքը մերժվեց կառավարու-
թեան կողմից: Այս պարտութիւնը չը լուսա-
հատեցրեց կաթողիկոսին և այնուհետեւ նա կօն-
գալներով էր յորդորում, որ Նաղարեանցի ամ-
սագրին բաժանորդ չը գրվէր: Սա աւելի ազդու
միջոց էր. «Հիւսիսափայլ» բերանը փակել չէին
կարող սպառնալիքներն ու հրամանները, բայց
լռեցնել կարող էին, տեղեկ բարոյութեամբ կտրե-
լով այն նիւթական աղբիւրը, որով պահում
էր ամսագիրը և որ առանց այդ էլ շատ էր
նուազ: 1862-ին Նաղարեանցը հազիւ կարողա-
ցաւ մինչև տարվայ վերջը հասցնել հրատարա-
կութիւնը և պարտի տակ ընկաւ, և 1863-ին
«Հիւսիսափայլ» դադարեց՝ բաժանորդների պա-
կաստութեան պատճառով: Նոյն տարվայ վեր-
ջում Նաղարեանցը վերականգն իր ամսագրի հրա-
տարակութիւնը: Այնքան նեղութիւններ չէին
ընկնել նրան, և նոյն կայտառ, աղաւաղաւոր

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ ԴԵՄՔԵՐ

Ա. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

IX

1860 թ. յուլիան Կ. Պօլսի լուսաւորչական
հայերը թոյլ չը տուին, որ մի բողոքական հայի
դիակը թաղվի իրանց գերեզմանատանը: Ան-
գլիական դեսպանը միջամտեց, և թիւրք կառա-
վարութիւնը հարկադրված էր զօրք ուղարկել
հայերի յամառութիւնը կոտորելու և մեռած հային
գերեզմանատանը թաղելու համար: Հինգ օր էր,
որ այդ դիակը անթաղ էր մնացել և խայտա-
ռակվել էր իբրեւ ֆանատիկոս բարբարոսութեան
զոհ: Երբ օսմանեան զօրքերը փորձեցին ոյծով
թաղել դիակը՝ հազարաւոր հայեր ընդդիմացան.
հրամանատարը հրամայեց զօրքին սուլններով
յարձակվել ամբոխի վրա. ամբոխը առանց դէն-
քի, մերկ ձեռքերով առաջ նետվեց և սաստիկ
ընդհարման մէջ հայերից 30 հոգի վերքեր ստա-
ցան: Դիակը, այնուամենայնիւ, թաղվեց: Այդ
դէպքի առիթով Նաղարեանցը մի կարճ նկա-
տողութիւն ապագան «Հիւսիսափայլ» 1860 թ.
10-րորդ ամսատետրակում, որը պատմական ա-
նուն ստացաւ: Դատաւարներով դէպքը, դատա-
պարտելով ամբոխի ֆանատիկոսութիւնը՝ Նա-
ղարեանց, իբրեւ իր մայրենի եկեղեցու պաշտ-
պան և ջատագով յայտարարեց թէ այդ տեղը
և խաւար գործի մէջ մեղաւոր չէ հայոց եկեղե-
ցին, որ միշտ եղբայրութիւն և կրօնական համ-
բերգութիւն է քարոզել: Դիմելով ամբոխին,
նա բացատրեց, թէ կրօնը և ազգը տարբեր են,
թէ բողոքականն էլ հայ է՝ ինչպէս նաև կաթո-
լիկութիւնը ընդունած հայը: Ապա, խօսքը ուղ-
ղելով այն տիրացուններին, որոնք ասում էին,

թէ Կ. Պօլսի դէպքը հարկաւոր էր՝ որ հայոց
եկեղեցին պաշտպանէ իր իրաւունքները, որ ու-
րիշ կերպ այդ եկեղեցին չէ կարող ապահովել
իր գոյութիւնը մի այնպիսի տեղ, ուր օտար
եկեղեցիների մրցութիւնն է տիրում—Նաղա-
րեանց դրեց հետեւեալ նշանաւոր խօսքերը.
«Եթէ հայոց եկեղեցին պէտք է այս մեր կրօնող
ժամանակին դիմանայ, պահպանվի՝ ապա ան-
պատճառ պիտի էր նորան նորոգել իւր հնա-
րած և մաշված կենդանութիւնը, միտ դնելով
յառաջդէմ մարդկութեան պիտոյններին: Հայոց
եկեղեցին պիտի չէ մի Բեֆօրմ ասնէր ոտքից
մինչև գլուխ, այլ ինքն մի ազդու վերանորոգու-
թիւն Աւետարանի հաստատման հիման վերայ.
Ի հարկէ ներգործելով արժանաւոր դէպքի վեր ժո-
ղովրդի և հոգևորների դատաւարակութեամբ և
կրթութեամբ մեր օրերի լուսաւոր հոգու համե-
մատ»:

Նշանաւոր խօսքեր, որոնք, դժբախտաբար,
անապատի մէջ քարքառող ձայն մնացին: Նը-
րանք փոխանակ ներգործելու, փոխանակ խոր-
հրդածութեան նիւթ դառնալով՝ տիրացուական
վայնասունը երկինք հասցրին: Կ. Պօլսի ամ-
բոխի արարքով հրճվողները զարհուրեցրին «Է-
ֆօրմ» բառից, որ գերմանական բեֆօրմացիան
էր յիշեցնում: Այլ ևս կասկած չը կար նրանց
համար, որ Նաղարեանց պահանջում է բողո-
քականութիւնը ընդունել: Նոյն-իսկ այնպիսի չա-
փաւոր տիրացուական օրգան, ինչպէս էր Վը-
ռուկը, որ աշխատում էր մի միջակ դիրք
գրաւել «Հիւսիսափայլ» և «Մեղու» մէջ՝ վեր-
գովեց և մի երկար յօդուածի մէջ յարձակվեց
Նաղարեանցի կրօնաբան նորաստեղծութեան դէմ:

Բորբեքեցան հայկական կրքերը...
Նաղարեանցի թշնամիները մէջ ամենից շատ
աչքի ընկնող մի անձնատուրութիւն է՝ Յովսէփ
Չէրեքեզեան անունով: Աչքի է ընկնում նա ոչ
այնքան իր գիտութեամբ, որքան եռանդով: Նա
իր դատակիցներով լաւ էր գրում, սուր գրիչ
ունէր, դատաւորութիւնների մէջ այն աստիճան

ողորմելի չէր, ինչպէս, օրինակ, վարժապետ
Արարատեանը, թէ և այն հանգամանքը, որ Ա-
րարատեան և Մեղուի խմբագիր Ս. Երանայ
Մանդինեան դատականներ էին նրա համար,
շատ լաւ ցոյց է տալիս Չէրեքեզեանի արժանա-
ւորութիւնը: Ինչպէս երևում է, այդ մարդը իր
համար մենակ նպատակ էր ընտրել Կաւել Նա-
ղարեանցի դէմ, որովհետեւ բացի Չանխանից
արտադրած «Հայոց Պատմութիւն» նա մի ու-
րիշ գրական վաստակ չէ թողել: Իսկ Նաղա-
րեանցի դէմ կաւելու համար նա հանգիստ ու
դադար չունէր. երբեմն «Մեղու», երբեմն «Մա-
սեաց Աղանուս» և «Ճաւաղ» մէջ նա գուրս
էր գալիս խիստ յօդուածներով, հայտնաբերով,
աշխատում էր ապացուցանել թէ Նաղարեանցը
մի կատարեալ ոչնչութիւն է, խոստանում էր
հաստատել թէ նա նոյն-իսկ ուսուցիչ և գե-
րմանեցի լեզուները չը գիտէ, բայց, ի հարկէ,
ոչինչ ապացուցանել չէր կարողանում: Նաղա-
րեանցի պահանջած եկեղեցական բեֆօրմը նրան
կատարութեան ծայրին հասցրեց. և զէն զցելով
գրական հակառակորդի գրիչը, նա վերցրեց մի
սուր, կեղտոտ գրիչ—մատնութեան գրիչը: Նա
թուղթ գրեց Մատթէոս կաթողիկոսին, փարի-
սեցիական եռանդով կուրծք ծնծեց թէ Նաղա-
րեանցը քանդում է հայոց եկեղեցին և իբրեւ ա-
պացոյց՝ յիշատակեց Վարդապետարան կրօնի
գրքը, որի մէջ Նաղարեանց ասել էր թէ Քրիս-
տոսի ժամանակ միայն երկու եկեղեցական
խորհուրդ հաստատվեց, Լուծիկի եկեղեցապո-
լիւնը «Հանդէս» նոր հայախօսութեան» գրքի
մէջ և «Հիւսիսափայլ» 10-րորդ ամսատետրակը,
որ ուսմբի պէս արաբվել էր տիրացուների
գլխին: Չէրեքեզեանց խնդրում էր, որ կաթողի-
կոսը հաւաքել տայ «Վարդապետարան» և
10-րորդ ամսատետրակը, այրել տայ այդ հերե-
տիկոսական գրքերը և խնդրէ կառավարութիւ-
նից դադարեցնել «Հիւսիսափայլ»:

Կաթողիկոսի ճաշակին և հասկացողութիւն-
ներին շատ մօտ էր այդ մի անհատի թելադրու-

Типографія Грузинск. Т.—ва Большая Ванская ул., № 27.